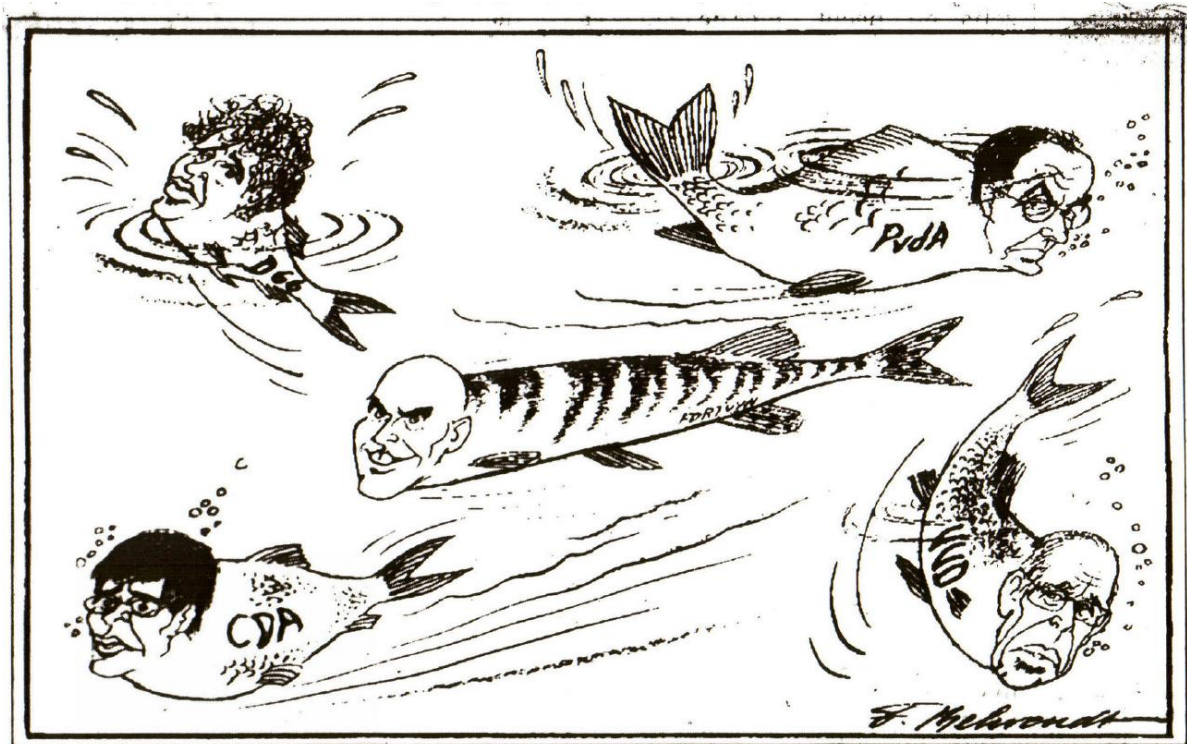

De Conflicten van Fortuyn

Wat was de invloed van Pim Fortuyn op de conflictlijnen van het Nederlandse politieke debat?

• Alarm! Snoek in de polder'

1

Bachelorscriptie Geschiedenis 16 juni 2019

Student: Maxim Buur

Adres: Enny Vredelaan 109 te Utrecht

E-mailadres: mail@maximbuur.nl

Studentnummer: 4100743

Begeleider: Marloes Beers

Aantal woorden: 8219

¹ De Telegraaf, 22 februari 2002 (tekening F. Behrendt).

Abstract

Pim Fortuyn heeft een grote invloed gehad op het politieke debat in Nederland. Deze invloed kan worden onderzocht door naar de conflictlijnen van het debat te kijken. Voorbeelden van conflictlijnen zijn de tegenstelling tussen politiek links en rechts en de klassieke culturele conflictlijn, die religieus-ethische vraagstukken als abortus en euthanasie omvat. De invloed van Fortuyn is reeds onderzocht aan de hand van onder andere mediaberichtgeving en verkiezingsprogramma's. Deze scriptie onderzocht de invloed van Fortuyn op de conflictlijnen aan de hand van drie televisiedebatten uit 1994, 1998 en 2002. Dit werd gedaan met een aangepaste structurele methode.

Tevens zijn de uitkomsten van dit onderzoek geplaatst binnen het bestaande historiografische debat. Hierin zijn grofweg twee posities. Beide posities spreken van twee conflictlijnen. De eerste is de oude culturele conflictlijn (religieus-ethische vraagstukken) die zich ontwikkelt naar een nieuwe culturele conflictlijn, die een tegenstelling tussen een multicultureel-kosmopolitisch wereldbeeld en een monocultureel-nationalistisch wereldbeeld inhoudt. Tevens spreken beide posities van een economische conflictlijn die de tegenstelling tussen de wens tot een vrije markt en de wens tot meer overheidsinterventie in de economie inhoudt. Het verschil tussen beide posities is de eindfase. De eerste positie spreekt na Fortuyn van twee conflictlijnen: de nieuwe culturele en de economische. De tweede positie spreekt van één conflictlijn na Fortuyn: de tegenstelling tussen links en rechts.

De structurele analyse van het debat in 1994 wees op drie conflictlijnen in het debat: een tegenstelling tussen links en rechts en zowel de oude als de nieuwe culturele conflictlijnen. De analyse van het debat van 1998 was opvallend: de enige belangrijke tegenstelling leek die tussen paarse en niet-paarse partijen. In 2002 nam, mede dankzij Fortuyn, het onderwerp 'minderheden' een vierde van het debat in beslag. De tegenstellingen tussen de partijen op dit onderwerp bleken echter samen te vallen met de tegenstelling tussen de linkse en rechtse partijen. Zo vond de uitkomst van de structurele analyse meer aansluiting bij de tweede positie, die sprak van de consolidatie van het debat na Fortuyn tot één links-rechts-conflictlijn.

Inhoudsopgave

Onderdeel	Paginanummer
Inleiding	1
Hoofdstuk 1 1994	7
1994: Politieke en maatschappelijke context	7
1994: Een analyse van het debat en diens conflictlijnen	8
1994: Eendimensionaal of tweedimensionaal?	10
Hoofdstuk 2 1998	12
1998: Politieke en maatschappelijke context	12
1998: Een analyse van het debat en diens conflictlijnen	13
1998: Eendimensionaal of tweedimensionaal?	15
Hoofdstuk 3 2002	17
2002: Politieke en maatschappelijke context	17
2002: Een analyse van het debat en diens conflictlijnen	18
2002: Eendimensionaal of tweedimensionaal?	20
Conclusie	22
Bevindingen 1994	22
Bevindingen 1998	22
Bevindingen 2002	23
Antwoord op de hoofdvraag	23
Reflectie	25
Literatuurlijst	26
Bijlagen	29

1. Legenda van gebruikte afkortingen	29
2.1 Proclamaties debat 1994	29
2.2 Aanvallen debat 1994	30
2.3 Verdedigingen debat 1994	31
3.1 Proclamaties debat 1998	31
3.2 Aanvallen debat 1998	32
3.3 Verdedigingen debat 1998	33
4.1 Proclamaties debat 2002	33
4.2 Aanvallen debat 2002	34
4.3 Verdedigingen debat 2002	34

Inleiding

Het kwam nooit eerder voor in de Nederlandse politiek: op 15 mei 2002 sleepte de LPF uit het niets 26 Kamerzetels binnen. Het meest opvallend aan de lijsttrekker van de LPF, Pim Fortuyn, waren zijn kritische uitspraken over immigratie en islam. Fortuyn werd negen dagen voor de verkiezingen vermoord. Voor zijn overlijden had hij veel steun gevonden onder de Nederlandse bevolking. Hij stelde dat de regerende partijen met hun consensuspolitiek problemen met betrekking tot immigratie hadden weggemoffeld.² Zo zei hij over de multiculturele samenleving:

“De multiculturele samenleving is voor velen niet zo gezellig. Mensen schrikken van teveel talen, teveel culturen. Ze zien criminaliteit, verpaupering, en voelen zich ontheemd in hun eigen stad.”³

Volgens sommige politicologen zorgde Fortuyn eigenhandig voor een omslag in het nationale politieke debat, door dit thema op de voorgrond te laten treden.⁴ Het is dan ook de moeite waard om zijn invloed te onderzoeken. Dergelijke onderzoeken naar het effect van Fortuyn bestaan al. Deze zijn gebaseerd op bronnen als mediaberichtgeving, verkiezingsprogramma's, kabinetsformaties en stemgedrag in de Tweede Kamer. Het is in deze onderzoeken niet onomstreden wat de invloed van Fortuyn op het nationale debat is geweest.⁵ Een punt van discussie: de veranderingen die Fortuyn heeft geïntroduceerd in de conflictlijnen waarlangs het politieke debat wordt gevoerd.

De theorie achter deze conflictlijnen is afkomstig van Elmer Eric Schattschneider en Peter Mair. Schattschneider had een grote impact op de politicologie. In de kern maakte hij het idee courant om politicologisch onderzoek op beleid te concentreren.⁶ In 1960 introduceerde hij verder het idee dat conflicten noodzakelijk zijn voor een democratie. Hij stelde namelijk dat conflicten en de vragen die ze opwerpen, het ontstaan van alternatieven voor beleid mogelijk maken. Dit biedt de bevolking keuzes.⁷ Hierbij benadrukte hij dat het politieke debat zich altijd langs een beperkt aantal conflictlijnen beweegt. Een bekend voorbeeld van zo een conflictlijn is de tegenstelling tussen

² Karwan Fatah, 'De Opkomst van Pim Fortuyn. Een analyse van de aanloop naar de onvrede', *Skript Historisch Tijdschrift* 28 (2014) 3, 5-18, aldaar 8-9.

³ Algemeen Dagblad, *Fortuyn: de opkomst, de moord, de nasleep* (Amsterdam 2002).

⁴ Karwan Fatah, 'De Opkomst van Pim Fortuyn. Een analyse van de aanloop naar de onvrede', *Skript Historisch Tijdschrift* 28 (2014) 3, 5-18, aldaar 5.

⁵ Simon Otjes, 'The Fortuyn Effect revisited: How did the LPF affect the Dutch parliamentary party system?', *Acta Politica* 46 (2011) 4, 400-424, aldaar 401, 407.

⁶ Paul Pierson en Jacob S. Hacker, 'After the "master theory": Downs, Schattschneider, and the rebirth of policy-focused analysis', *Perspectives on Politics* 12 (2014) 3, 643-662, aldaar 645-646.

⁷ Amandine Crespy, 'Deliberative Democracy and the Legitimacy of the European Union: A Reappraisal of Conflict', *Political studies* 62 (2014), 81-98, aldaar 84.

is de tegenstelling tussen politiek links en rechts.⁸

Links en rechts zijn moeilijk definieerbare termen. Toch worden ze veel gebruikt om het politieke landschap te beschrijven en zijn ze betekenisvol voor de kiezer. Ik heb er dan ook voor gekozen om deze termen in mijn onderzoek te gebruiken. Deze scriptie gaat ervan uit dat linkse partijen vooruitstrevend zijn en een grotere rol van de overheid in het maatschappelijk leven willen. Rechtse partijen zijn behoudender en willen de rol van de overheid beperkt houden.⁹ Binnen dit onderzoek zijn de VVD, de LPF en het CDA rechtse partijen en de PvdA en GroenLinks linkse partijen. Voor D66 is de positionering wat lastiger. Deze scriptie gaat ervan uit dat D66 het best als een centrumlinkse partij gezien kan worden.¹⁰ Ook merk ik graag op dat de voorgaande beschrijving van de tegenstelling tussen links en rechts mijns inziens grotendeels samenloopt met de klassieke economische conflictlijn die ik later in deze inleiding uiteen zal zetten.

Peter Mair kwam met het idee dat politieke partijen altijd streven naar een evenwicht en het liefst bestaande conflictlijnen behouden.¹¹ Gevestigde partijen zijn hier namelijk bij gebaat. Nieuwe ideeën proberen ze te verwerken in de bestaande conflictlijnen, om zo nieuwe partijen af te troeven. Als een nieuwe conflictlijn namelijk weerslag vindt bij de kiezer, kunnen nieuwe partijen hier electoraal van profiteren in het nadeel van gevestigde partijen, als deze niet snel genoeg hierop inspelen.¹²

De ideeën van Schattschneider en Mair tezamen bieden een handig raamwerk voor het onderzoeken van de invloed van Fortuyn en zijn reeds in andere onderzoeken gebruikt. Over de conflictlijnen in het Nederlandse politieke debat vóór en na Fortuyn zijn grofweg twee posities.¹³

De eerste positie wordt ingenomen door de Zwitserse politicologen Hanspeter Kriesi en Timotheos Frey. Volgens hen waren er in Nederland vóór Fortuyn twee belangrijke conflictlijnen in het politieke debat. De eerste was de culturele lijn. Traditioneel gezien bevatte deze religieuze en morele vraagstukken. Voorbeelden hiervan zijn euthanasie en abortus. De tweede conflictlijn is de klassieke economische. Deze houdt in de kern de tegenstelling tussen de wens tot een vrije markt en

⁸ Simon Otjes, 'The Fortuyn Effect revisited: How did the LPF affect the Dutch parliamentary party system?', *Acta Politica* 46 (2011) 4, 400-424, aldaar 407.

⁹ Parlement.com, 'Links en rechts', https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wsy/links_en_rechts (12 juni 2019).

¹⁰ Parlement.com, 'Links en rechts'.

¹¹ Peter Mair, *Party System Change. Approaches and Interpretations* (Oxford 1997), 7-8.

¹² Huib Pellikaan, Sara L. De Lange en Tom van der Meer, 'Fortuyn's legacy: party system change in the Netherlands', *Comparative European Politics* 5 (2007) 3, 282-302, aldaar 284; Amandine Crespy, 'Deliberative Democracy and the Legitimacy of the European Union: A Reappraisal of Conflict', *Political studies* 62 (2014), 81-98, aldaar 93.

¹³ Simon Otjes, 'The Fortuyn Effect revisited: How did the LPF affect the Dutch parliamentary party system?', *Acta Politica* 46 (2011) 4, 400-424, aldaar 405.

de wens tot meer overheidsinterventie in de economie in¹⁴. Deze loopt dus grotendeels samen met de links-rechts-conflictlijn, zoals eerder is opgemerkt. In de jaren voor de opkomst van Fortuyn, werd de culturele lijn minder belangrijk. De Paarse kabinetten leken namelijk een consensus te hebben bereikt over diens vraagstukken, waardoor ze niet meer een belangrijk onderdeel vormden van het debat.

Volgens Kriesi en Frey verstoorde Fortuyn het debat door meer gewicht te geven aan de culturele conflictlijn. Deze veranderde tevens naar een tegenstelling tussen een multicultureel-kosmopolitisch wereldbeeld en een monocultureel-nationalistisch wereldbeeld. Volgens Kriesi en Frey was deze ontwikkeling al gaande, maar gaf de intrede van Fortuyn veel meer gewicht aan deze nieuwe culturele conflictlijn. Het politieke debat is volgens deze positie na de intrede van Fortuyn dus tweedimensionaal: er is de oude economische conflictlijn en de nieuwe culturele conflictlijn.¹⁵

De tweede positie wordt ingenomen door de Nederlandse politicologen Huib Pellikaan, Tim Bale, Wouter van der Brug en Joost van Spanje. Ook zij zien een afname van het belang van de oude religieus-morele-conflictlijn. Grote vraagstukken als euthanasie waren opgelost. Ze stellen net als Kriesi en Frey dat een nieuwe lijn de oude culturele lijn verving. Deze nieuwe lijn was volgens hen een tegenstelling tussen partijen die een homogene samenleving willen en partijen die een multiculturele samenleving willen.

Een belangrijk verschil met de positie van Kriesi en Frey is echter dat deze auteurs een sterke relatie zien tussen de nieuwe culturele conflictlijn en de klassieke economische conflictlijn. Bijvoorbeeld: een partij die voor de multiculturele samenleving pleit, is waarschijnlijk ook voor meer overheidsinterventie in de economie. Rechts-populistische partijen zoals de LPF werden dan ook simpelweg opgenomen in de bestaande politiek volgens deze auteurs. Het politieke debat na de intrede van Fortuyn wordt hier dus als eendimensionaal gezien; uiteindelijk was de enige belangrijke conflictlijn de tegenstelling tussen links en rechts.¹⁶

De onderzoeken van Kriesi en Frey enerzijds en van Pellikaan, Bale, Van der Brug en Van Spanje anderzijds komen tot verschillende antwoorden. Ze hebben hier ieder ook verschillende soorten bronnen voor gebruikt. Ik wil aan het debat bijdragen door een nieuw soort bron te onderzoeken: televisiedebatten. Ik vermoed dat deze meer licht kunnen werpen op de puzzel van de invloed van Fortuyn op conflictlijnen in het politieke debat.

Televisiedebatten bereiken namelijk een groot publiek. Ze zijn hierdoor invloedrijk in het landelijke debat in verkiezingstijd en veel kiezers laten hun voorkeur door de debatten beïnvloeden. Ze bieden kiezers namelijk een unieke kans om politici onder een vergrootglas te leggen. Ook

¹⁴ Simon Otjes, 'The Fortuyn Effect revisited', 402.

¹⁵ Ibidem, 405-406.

¹⁶ Ibidem, 406-407.

dwingen de televisiedebatten de politici om elkaars standpunten te kennen en om op elkaars standpunten te reageren.¹⁷ Ik verwacht dus met de debatten een duidelijk beeld te kunnen krijgen van de conflictlijnen in het debat. De hoofdvraag van deze scriptie is de volgende:

Wat voor veranderingen heeft Pim Fortuyn veroorzaakt in de conflictlijnen van het politieke debat in Nederland, blijktens televisiedebatten uit 1994, 1998 en 2002?

Ik zal deze hoofdvraag beantwoorden met behulp van drie televisiedebatten. Aan ieder van deze debatten zal ik een hoofdstuk wijden. Twee daarvan, uit 1994 en 1998, zijn van de tijd voor Fortuyn. Zo krijg ik een beeld van het politieke landschap voor zijn intrede. Ik kan zo ook zien of er inderdaad vóór Fortuyn een continuïteit zat in de belangrijkste conflictlijnen, die Fortuyn vervolgens verstoord zou hebben.

Hierna zal ik een debat uit 2002 analyseren waar Fortuyn aan deelnam. Zo kan ik zien of er, vergeleken met 1994 en 1998, inderdaad wezenlijke veranderingen in de conflictlijnen van het debat waarneembaar zijn. Tevens kan ik de uitkomsten van mijn onderzoek vergelijken met de hiervoor uiteengezette posities in het historiografische debat over Fortuyns invloed.

In ieder van de drie hoofdstukken zal ik de context van de politiek uit die tijd uiteenzetten met secundaire literatuur. Hiermee maak ik de context waarin het debat plaatsvond duidelijk voordat ik aan de analyse begin. Ook kan ik zo de uitkomst van iedere analyse in hun context plaatsen en verklaren. De deelvragen waarmee ik de hoofdvraag wil beantwoorden zijn dus per hoofdstuk:

1. Wat is de politieke en maatschappelijke context van dit televisiedebat volgens secundaire literatuur?
2. Welke conflictlijnen komen er naar voren aan de hand van een analyse van het televisiedebat in het licht van de maatschappelijke context?
3. Stroken de geconstateerde conflictlijnen beter met het eendimensionale model of met het tweedimensionale model?

De analyse van de drie debatten wil ik gaan doen met een functionele methode.¹⁸ Deze methode is eerder gebruikt om verkiezingsdebatten op televisie te analyseren. Hij kan gebruikt worden voor verschillende formats en voor verschillende culturen¹⁹. Nederlandse televisiedebatten vallen hier

¹⁷ William L. Benoit en Tamir Sheafer, 'Functional theory and political discourse: Televised debates in Israel and the United States', *Journalism & Mass Communication Quarterly* 83 (2006) 2, 281-297, aldaar 281.

¹⁸ Pekka Isotalus, 'Analyzing Presidential Debates: Functional Theory and Finnish Political Communication Culture', *Nordicom Review* 32 (2011) 1, 31-43, aldaar 31-34.

¹⁹ Pekka Isotalus, 'Analyzing Presidential Debates', 31.

dus binnen. Volgens deze methoden worden debatten door politici voornamelijk aangegrepen als middel om kiezers te winnen. De methode zet verder vijf belangrijke axioma's uiteen²⁰:

1. Stemmen is een vergelijkende activiteit;
2. Kandidaten moeten zichzelf onderscheiden van hun tegenstanders;
3. Boodschappen uit een politieke campagne bieden kandidaten de mogelijkheid om zich te onderscheiden;
4. Kandidaten maken zichzelf verkieslijk door hun prestaties te proclameren, anderen aan te vallen of zichzelf te onderscheiden;
5. Een campagne-discours gebeurt op twee vlakken: beleid en karakter.

Punt vijf en vier zijn voor deze scriptie van belang. Ten eerste is het onderscheid tussen beleid en karakter belangrijk. Ik neem namelijk alleen uitspraken over beleid mee in mijn analyse, aangezien de hoofdvraag gaat over inhoudelijke conflictlijnen.

Deze uitspraken over beleid wil ik vervolgens categoriseren naar onderwerp. Ik zal hiervoor een lijst gebruiken die vaak is ingezet bij Nederlandse verkiezingsenquêtes. Hierbij werd de kiezer de vraag gesteld welke nationale problemen ze het meest dringend vonden. Enkele voorbeelden hiervan: gezondheidszorg, waarden en normen, criminaliteit.²¹

Deze categorisering is mijn eigen toevoeging aan de methode. Zonder zou ik namelijk weliswaar iets kunnen zeggen over de onderlinge verhoudingen tussen de partijen, maar niets over de inhoudelijke conflictlijnen.

Vervolgens zal ik nagaan welke lijsttrekker de uitspraak heeft gedaan. Daarna kijk ik of de uitspraak proclameert, aanvalt of verdedigt. Met een proclamatie bedoel ik dat een lijsttrekker een prestatie of goede eigenschap van zijn partij benadrukt. In deze scriptie is dit een technische term en ik zal er dan ook geen synoniemen voor gebruiken. De analyse zal ik overigens niet per zin doen, maar per punt dat de lijsttrekker maakt. Een uitspraak van Fortyun uit het verkiezingsdebat bij de Erasmus Universiteit was bijvoorbeeld:

“Waarbij de Partij van de Arbeid ervoor gezorgd heeft dat het multiculturele probleem totaal niet kon worden bediscussieerd.”

²⁰ Ibidem, 33.

²¹ Hans Schmeets, Marieke van Hoof, *Ontwikkelingen in ervaren nationale problemen, 2010-2014* (z.p. 2016), 6.

Het voorgaande is binnen mijn methode een uitspraak op het onderwerp ‘minderheden’ die de Partij van de Arbeid aanvalt.

Per debat zet ik de uitkomsten van mijn analyse in een tabel. Voor iedere partij tel ik het aantal proclamaties, aanvallen en verdedigingen per onderwerp. Bij aanvallen noteer ik welke partij er werd aangevallen en hoe vaak. Bij verdedigingen noteer ik *tegenover* welke partij er verdedigd werd en hoe vaak. Ik scheid de aanvallen en verdedigingen omdat er niet op elke aanval wordt gereageerd en de aantallen dus niet gelijk zullen zijn. Ik eindig dus met drie tabellen per debat: een voor proclamaties, een voor verdedigingen en een voor aanvallen. Na het opstellen van de tabellen kan ik er vervolgens ook statistieken uit halen.

De tabellen geven een zo overzichtelijk en objectief mogelijk beeld van de inhoudelijke conflictlijnen waarlangs de drie debatten werden gevoerd. In ieder hoofdstuk analyseer ik deze tabellen aan de hand van de deelvragen, die ieder een aparte subkop zullen krijgen. In de conclusie van deze scriptie vergelijk ik vervolgens de bevindingen van ieder hoofdstuk met elkaar. Ik verwacht zo na te kunnen gaan welke veranderingen er eventueel in de conflictlijnen van het politieke debat zijn opgetreden na de intrede van Fortuyn. De conclusies van mijn onderzoek kan ik vervolgens plaatsen binnen het uiteengezette historiografische debat.

Hoofdstuk 1 | 1994

1994: Politieke en maatschappelijke context

In dit hoofdstuk analyseer ik het Grote Nationale Lijsttrekkersdebat van 2 mei 1994.²² Het debat werd geleid door Ferry Mingelen en Paul Witteman. De lijsttrekkers van de vijf grootste partijen deden mee: Eelco Brinkman van het CDA, Ina Brouwer van GroenLinks, Frits Bolkestein van de VVD, Hans van Mierlo van D66 en Wim Kok van de PvdA. Voor de verkiezingen was er een coalitieregering geweest van de PvdA en het CDA, ook wel bekend als Lubbers III (1989-1994).

V.l.n.r. Wim Kok, Hans van Mierlo, Frits Bolkestein, Ina Brouwer, Eelco Brinkman

Lubbers III trad aan in het jaar dat de Berlijnse Muur viel. Rond deze tijd was de zwakte van het communisme gebleken en groeide de steun voor meer marktwerking en een kleinere en efficiëntere overheid. De nadruk in het beleid van Lubbers III lag dan ook op deregulering.²³ De Nederlandse Spoorwegen werden onder Lubbers III verzelfstandigd en de sociale zekerheid werd hervormd. Ook trad de overheid steeds verder terug uit het persoonlijk leven van de bevolking. Er kwam naast het huwelijk het samenlevingscontract en er werden stappen gemaakt naar het gedogen van euthanasie onder strikte voorwaarden.²⁴ De WAO, Ziektewet en de Bijstandswet werden onder de loep genomen. Verder was een belangrijk moment het ondertekenen van het Verdrag van Maastricht, dat later de basis werd voor de euro en de Europese Unie.²⁵

In 1994 ging het wat beter met de economische groei, het financieringstekort en de inflatie dan in de voorgaande jaren. Met de werkloosheid ging het wat slechter. Er was een grote hoeveelheid mensen met een uitkering wegens arbeidsongeschiktheid. Ook met zowel private investeringen als overheidsinvesteringen ging het minder. Al deze gegevens brachten slechte vooruitzichten voor de werkgelegenheid en welvaart. Er was een sterke groei van geweldsmisdrijven en misdrijven tegen de openbare orde terwijl de oplossingspercentages

²² Grote Nationale Lijsttrekkersdebat (2 mei 1994), <https://www.youtube.com/watch?v=iYi0Ez58WZ0> (12 juni 2019).

²³ Frans Overkleef, 'De positie van aandeelhouders in beursvennootschappen : een analyse van recht, gebeurtenissen en ideeën', *Uitgave vanwege het Instituut voor Ondernemingsrecht* 103 (2017).

²⁴ Barbara Baarsma, 'Kabinet Rutte laat marktwerking links liggen. Over de positie van het marktwerking in het regeerakkoord', *Tijdschrift voor Openbare Financiën* 42 (2010) 4, 246-256, aldaar 250.

²⁵ Niek van Lent, 'Hoe werd Ruud Lubbers de langzittende premier?', <https://npofocus.nl/artikel/7659/hoe-werd-ruud-lubbers-de-langzittende-premier> (12 juni 2019).

achterbleven. Er werd gesproken van een zorgwekkende toestand voor de toekomst van Nederland.²⁶

In het debat was een belangrijk onderwerp de balans tussen infrastructuurprojecten en het milieu. Hierbij was een onderwerp van discussie onder andere de uitbreiding van het vliegveld Zestienhoven (Rotterdam The Hague Airport). Van alle partijen kwam er verder kritiek op de uitspraken van Frits Bolkestein. Deze gingen onder andere over de kinderen van illegalen die wat Bolkestein betreft uitgezet moesten worden en geen onderwijs mochten volgen in Nederland. Ook was een belangrijk onderwerp de mogelijkheid van een kabinet zonder het CDA (Paars genoemd). De slechte werkgelegenheid en de grote hoeveelheid mensen met een uitkering drukten een zware stempel op het debat.

1994: Een analyse van het debat en diens conflictlijnen

In de bijlagen (2.1, 2.2 en 2.3) staan de tabellen van het debat van 1994. Het CDA en de PvdA proclameerden het meest.²⁷ Ze waren immers onderdeel van het afgelopen kabinet. Het CDA proclameerde het meest op 'waarden en normen'. Ook hun proclamaties op 'minderheden', 'sociale zekerheid', 'onderwijs', 'gezondheidszorg' en 'criminaliteit' kunnen in dit kader gezien worden, aangezien ze bij onderwerpen ook hun waarden en normen betrokken. De proclamaties van de PvdA hadden vooral maken met het verdedigen van het beleid van het afgelopen kabinet. De proclamaties van GroenLinks, VVD en D66 hadden veelal te maken met het benadrukken van hun plannen voor de toekomst, als alternatief voor het afgelopen kabinetsbeleid. De VVD was hierbij de enige partij die een sterke nadruk legde op immigratie-gerelateerde onderwerpen.

GroenLinks en D66 stelden zich het meest aanvallend op²⁸. Hierbij valt het op dat GroenLinks vrijwel uitsluitend het CDA en de VVD aanvalt en niet de PvdA, die plaats had gehad binnen het afgelopen kabinet. D66 valt dan wel weer vooral de kabinetspartijen aan. Ook vallen beide partijen, samen met de PvdA, de VVD scherp aan op hun uitspraken en opvattingen over 'minderheden'.

Bij de verdedigingen²⁹ zien we vooral dat het CDA en de PvdA het kabinetsbeleid verdedigden. De niet-kabinetspartijen verdedigden zich relatief weinig en ook hier heeft een groot aantal verdedigingen met het onderwerp 'minderheden' te maken.

²⁶ Frank van Empel, 'Nederland in 1994: economie met twee gezichten', *NRC Handelsblad*, 6 december 1994, <https://www.nrc.nl/nieuws/1994/12/06/nederland-in-1994-economie-met-twee-gezichten-7248587-a512259> (12 juni 2019).

²⁷ Bijlage 2.1

²⁸ Bijlage 2.2

²⁹ Bijlage 2.3

In de volgende tabel staan statistieken verzameld over de oorspronkelijke tabellen. Hierbij heb ik geen onderscheid gemaakt tussen de partijen, zodat er zichtbaar wordt wat algemene toon van het debat was.

Proclamaties

VV	M	W	SZ	O	C	IP	M H	W N	EF	W G	GZ	OH	EU	Tot.
7	5		9	4	6		6	7	6	4	5			59

Aanvallen

VV	M	W	SZ	O	C	IP	M H	W N	EF	W G	GZ	OH	EU	Tot.
9	10		11	7	12	3	15	16	9	6	5			103

Verdedigingen

VV	M	W	SZ	O	C	IP	M H	W N	EF	W G	GZ	OH	EU	Tot.
8	5		1	4	4	2	7	4	4	1	2			42

Totaal

VV	M	W	SZ	O	C	IP	M H	W N	EF	W G	GZ	OH	EU	Tot.
24	20		21	15	22	5	28	27	19	11	12			204

Percentueel

VV	M	W	SZ	O	C	IP	M H	W N	EF	W G	GZ	OH	EU	Tot.
12	10		10	7	11	2	14	13	9	5	6			100

Percentages zijn afgerond

Voor deze scriptie is het interessant dat blijkens de bovenstaande tabel ‘minderheden’ percentueel gezien het belangrijkste onderwerp was. Hierna volgt ‘waarden en normen’, wat grotendeels aan het CDA te danken was.

Wanneer we de eerder uiteengezette maatschappelijke context hierbij betrekken, zijn de resultaten van de analyse goed verklaarbaar. De onderwerpen ‘verkeer en vervoer’, ‘milieu’, ‘sociale zekerheid en ‘economie en financiën’ waren de punten waarop het kabinetsbeleid het vaakst werd aangevallen, met name door GroenLinks en D66. Het CDA en de PvdA verdedigden het kabinetsbeleid het vaakst op deze onderwerpen. Dit valt goed in lijn met de zorgwekkende staat van de economie en het deregulerende karakter van het kabinetsbeleid.

De prominentie van het onderwerp ‘minderheden’ is wellicht het meest opvallend. Vanuit de maatschappelijke context viel dit niet snel te voorspellen. Dit was vooral te danken aan de aanvallen van andere partijen op de uitspraken van Bolkestein. De VVD blijkt uit de tabellen vrijwel alleen te staan in hun opvattingen.

Op het eerste gezicht stroken de uitkomsten goed met een links-rechts-conflictlijn. Het CDA valt de VVD niet aan en de linkse partijen wel. Bij de PvdA is dit weliswaar maar één keer, maar dit kan

verklaard worden door het feit dat ze samen in een kabinet zaten. Bij GroenLinks zien we dat ze alleen de rechtse partijen aanvalt. De VVD valt überhaupt weinig aan. Het valt wel op dat ze de linkse PvdA veel vaker aanvallen dan het CDA, ook al zaten deze beiden in het kabinet. D66 valt de kabinetspartijen het meest aan en ontziet GroenLinks volledig. De PvdA richt zijn pijlen vooral op de rechtse VVD. Kortom, rekening houdend met het feit dat de voorgaande kabinetspartijen vaker worden aangevallen door alle niet-kabinetspartijen, zien we een duidelijke links-rechts-lijn in de tabellen.

Op het onderwerp ‘minderheden’ is er verder een duidelijke tweedeling zichtbaar tussen de VVD en de andere partijen. Op dit punt lijken het CDA en de VVD sterk van mening te verschillen. Ze zijn allebei rechts, maar toch deed het CDA geen stevige uitspraken over ‘minderheden’ zoals de VVD. In tegendeel, vanuit hun waarden en normen pleitten ze voor een humaner beleid. Uit de tabellen blijkt dan ook dat het CDA langs deze conflictlijn beter bij de linkse partijen ingedeeld kan worden.

1994: Eendimensionaal of tweedimensionaal?

De bovenstaande bevindingen passen op het eerste gezicht goed bij de eindfase van het eendimensionale model: de tegenstelling tussen links en rechts. Toch is het opvallend dat ‘minderheden’ het grootste onderwerp was in het debat en zich hier een andere tweedeling voordoet dan de links-rechts-tweedeling: de VVD stond hier alleen. Om deze reden zie ik aansluiting bij beide posities. Hierbij vind ik het wel te eng om te spreken van een culturele conflictlijn en een economische conflictlijn. Ik zie eerder een bredere links-rechts-conflictlijn en een culturele conflictlijn op het onderwerp ‘minderheden’.

Deze discussie over de integratie van minderheden werd begin jaren 90 door Frits Bolkestein in gang gezet. Hij schreef meerdere invloedrijke opiniestukken hierover. In de jaren zeventig en tachtig was er nog nauwelijks een publiek debat over de integratie van minderheden. Bolkestein ontving echter veel steun en de consensus dat er geen slecht woord gesproken mocht worden over migranten nam langzaam af.³⁰

Een belangrijke kanttekening is verder dat er ook voorzichtig nog een derde conflictlijn waarneembaar is: de oude culturele conflictlijn van religieuze en morele vraagstukken. Het CDA profileert zich hier namelijk erg op in het debat en wordt ook veel op het onderwerp ‘waarden en normen’ aangevallen. Met hun opvattingen over drugs, euthanasie, bijzonder onderwijs en abortus stonden ze alleen, net als de VVD op het onderwerp ‘minderheden’. Dit spreekt op zich de

³⁰ Fleur Sleegers, *In debat over Nederland: veranderingen in het discours over de multiculturele samenleving en nationale identiteit* (Amsterdam 2007), 18.

modellen niet tegen, aangezien deze spreken van een ontwikkeling van de culturele conflictlijn.

Ik denk dat het feit dat het CDA op dit onderwerp zo de hakken in het zand zette, verklaard kan worden door de secularisatie die in de jaren 90 in Nederland in volle gang was. Lidmaatschap van kerkgenootschappen en kerkbezoek namen snel af.³¹ Deze ontkerkelijking heeft sterk te maken met de transformatie van de culturele conflictlijn die in deze scriptie wordt beschreven. De bevolking van Nederland werd razendsnel minder religieus en dus nam de controverse rondom zaken als euthanasie en abortus even snel af. In 1994 probeerde het CDA klaarblijkelijk zich in het debat nog tegen deze ontwikkeling te verzetten door de onderwerpen te benadrukken.

³¹ Gerard P.P. van Tillo, 'Secularisatie in Nederland, 1966-1991 (1): christelijke kerken op een keerpunt', *Mens en Maatschappij* 69 (1994) 2, 187-192, aldaar 188.

Hoofdstuk 2 | 1998

1998: Politieke en maatschappelijke context

In dit hoofdstuk analyseer ik het Grote Nationale Lijsttrekkersdebat van 5 mei 1998.³² Het debat werd wederom geleid door Ferry Mingelen en Paul Witteman. Dezelfde vijf partijen deden mee als in 1994: Jaap de Hoop Scheffer van het CDA, Paul Rosenmöller van GroenLinks, Frits Bolkestein van de VVD, Els Borst van D66 en Wim Kok van de PvdA. Voor de verkiezingen was er een coalitieregering geweest van de PvdA, de VVD en D66; ook

V.l.n.r. Wim Kok, Jaap de Hoop Scheffer, Els Borst, Frits Bolkestein, Paul Rosenmöller

wel Kok I of Paars I genoemd. De term paars komt van de afwezigheid van het CDA en verwijst naar de vermenging van het blauw van de VVD en het rood van de PvdA. Dit was uniek. In 1918 was er voor het laatst een kabinet geweest zonder een confessionele partij als het CDA.³³

Paars I (1998-2002) was populair. Tijdens haar bewind ging het economisch voorspoedig, mede dankzij de zalmnorm. Deze hield een vooraf afgesproken plafond van overheidsuitgaven in, onafhankelijk van de inkomsten. Meevallers werden gebruikt voor het aflossen van de staatsschuld. Het kabinet zorgde voor een sterke lastenverlichting voor burgers.³⁴ Hier kwam een flinke groei van de werkgelegenheid bij. Dit had onder andere te maken met verlaging van werkgeverslasten en verbetering van het ontslagrecht.³⁵ Zonder het CDA konden ook vraagstukken als euthanasie, winkelsluiting op zondag en abortus aangepakt worden.³⁶ Paars I was verder gevoelig voor een internationale trend om de overheid meer als bedrijf te gaan zien. Dit had veel privatiseringen tot

³² Grote Nationale Lijsttrekkersdebat (5 mei 1998), <https://www.youtube.com/watch?v=CjXyX9nnZ0Q> (12 juni 2019).

³³ Klaartje Peters, *Een doodgewoon kabinet: acht jaar Paars 1994-2002* (Amsterdam 2015), 7.

³⁴ Parlement.com, 'Kabinet-Kok I (1994-1998)', https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvvu/kabinet_kok_i_1994_1998 (12 juni 2019).

³⁵ 'Inhaalslag met hoge banengroei', *NRC Handelsblad*, 11 september 1997, <https://www.nrc.nl/nieuws/1997/09/11/inhaalslag-met-hoge-banengroei-7367362-a598142> (12 juni 2019).

³⁶ Bas de Vries, 'Succesvol Paars was moe en van niemand meer', *Trouw*, 17 april 2002, <https://www.trouw.nl/home/succesvol-paars-was-moe-en-van-niemand-meer~ac9d5301/> (12 juni 2019).

gevolg.³⁷ Van een belofte tot bestuurlijke vernieuwing kwam maar weinig terecht. De wens van kabinetspartij D66 om het kiesstelsel te vernieuwen kwam bijvoorbeeld grotendeels niet uit.³⁸

Een belangrijke ontwikkeling waren de stappen richting Europese eenwording. De voorbereidingen richting een Europese munt waren in volle gang. Het Verdrag van Amsterdam van 2 oktober 1997 gaf meer bevoegdheden aan het Europees parlement. Er was op internationaal vlak verder discussie over de hoogte van het budget voor ontwikkelingssamenwerking. De 0,8 procent van het BNP werd als mager beschouwd door de linkse partijen. In de coalitie Paars I met VVD en D66 kon de PvdA echter geen hoger budget realiseren.³⁹ Eén internationale gebeurtenis wierp ook een donkere schaduw op het kabinet. Nederlandse VN-militairen van Dutchbat konden in 1995 een moslimenclave in Srebrenica niet verdedigen en uiteindelijk kwamen meer dan 7000 mensen hierdoor om. De nasleep van deze gebeurtenis zou niet stoppen met het einde van Paars I.⁴⁰

In het debat was er veel discussie over de balans tussen infrastructuurprojecten en bescherming van het milieu. Op internationaal vlak werden de gewenste mate van ontwikkelingshulp en de uitbreiding van de Europese Unie besproken. Ook was de economie een belangrijk onderwerp: er werd gesproken over lastenverlichting, achterlopende werkgelegenheid en de hoogte van uitkeringen.

1998: Een analyse van het debat en diens conflictlijnen

In de tabellen van 1998⁴¹ zien we wederom een voorspelbaar patroon bij de proclamaties⁴². De kabinetspartijen VVD, D66 en PvdA proclameerden het meest. Hierbij valt het sterk op dat verreweg het grootste onderwerp van proclamaties bij alle partijen ‘inkomen en prijzen’ was. In 1994 was dit thema nauwelijks terug te zien. Dit had vooral te maken met de goede economische omstandigheden, waarvan nog niet alle inkomensgroepen profiteerden. De belangrijkste besproken groep was hierbij de uitkeringsgerechtigden. Vooral de linkse partijen pleitten voor een verhoging van de uitkeringen.

De niet-kabinetspartijen stelden zich wederom het meest aanvallend op.⁴³ Hier zien we,

³⁷ Marc Chavannes, ‘Wim Kok deed wat hij kon. En dat was veel’, *de Correspondent*, 22 oktober 2018, <https://decorrespondent.nl/8813/wim-kok-deed-wat-hij-kon-en-dat-was-veel/1922079360586-9fb4b00d> (12 juni 2019).

³⁸ ‘Gaten in de marktwerking’, *NRC Handelsblad*, 11 september 1997, <http://retro.nrc.nl/W2/Lab/Profiel/Kabinetkok/markt.html> (12 juni 2019).

³⁹ ‘Ontwikkelingshulp mag geen stiefkindje heten’, *Trouw*, 21 juli 1998, <https://www.trouw.nl/home/ontwikkelingshulp-mag-geen-stiefkindje-heten~a1f6133b/> (12 juni 2019).

⁴⁰ Parlement.com, ‘Kabinet-Kok I (1994-1998)’, https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvvu/kabinet_kok_i_1994_1998 (12 juni 2019).

⁴¹ Bijlagen 3.1, 3.2 en 3.3

⁴² Bijlage 3.1.

⁴³ Bijlage 3.2.

anders dan in 1994, dat het CDA ook de VVD sterk aanvalt. In vergelijking tot de aanvallen van het CDA op de kabinetspartijen, wordt GroenLinks haast ontzien. In 1994 werd het GroenLinks nog stevig aangevallen door het CDA, ook al was het toen geen kabinetspartij. De aanvallen van GroenLinks zelf zijn ook opvallend. Vooral de linkse partijen worden door GroenLinks aangevallen. De VVD valt GroenLinks en D66 helemaal niet aan. Hun kabinetspartner de PvdA wordt dan wel weer stevig aangevallen, wat ook anders is dan verwacht. D66 is eigenlijk de enige van de kabinetspartijen die zijn aanvallen vooral concentreert op de niet-kabinetspartijen. De PvdA valt überhaupt weinig aan en GroenLinks nog het meest. Ook dit was in 1994 anders.

Het aantal verdedigingen⁴⁴ is relatief laag. De meeste verdedigingen komen van de PvdA, die zich opvallend vaak tegenover zijn kabinetspartner de VVD verdedigt. De verdedigingen van de PvdA tegenover GroenLinks hadden veelal te maken met het feit dat het beleid van de PvdA in het kabinet niet sociaal genoeg was geweest. Dit had onder andere te maken met de aanwezigheid van de VVD in het kabinet. In de onderstaande tabel staan de statistieken van 1998.

Proclamaties

VV	M	W	SZ	O	C	IP	M H	W N	EF	W G	GZ	OH	EU	Tot.
9	1	1	2	2	4	16	1	3	3	1	2	2	3	50

Aanvallen

VV	M	W	SZ	O	C	IP	M H	W N	EF	W G	GZ	OH	EU	Tot.
8	6	2	9	3	10	14	2	2	14	7	2	4	7	90

Verdedigingen

VV	M	W	SZ	O	C	IP	M H	W N	EF	W G	GZ	OH	EU	Tot.
3	2		7	1	4	3			10	2		3	5	40

Totaal

VV	M	W	SZ	O	C	IP	M H	W N	EF	W G	GZ	OH	EU	Tot.
20	9	3	18	6	18	33	3	5	27	10	4	9	15	180

Percentueel

VV	M	W	SZ	O	C	IP	M H	W N	EF	W G	GZ	OH	EU	Tot.
11	5	2	10	3	10	18	2	3	15	6	2	5	8	100

Percentages zijn afgerond

De uitkomsten van de tabel zijn zeer opvallend. In 1994 maakte 'inkomen en prijzen' slechts twee procent uit van het debat en nu is het met 18 procent het grootste onderwerp. Verder is het zeer opvallend dat de onderwerpen 'minderheden' en 'waarden en normen', die in 1994 aan sterke stempel achterlieten op de conflictlijnen, in 1998 relatief kleine onderwerpen zijn.

Gezien de maatschappelijke context zijn de belangrijkste onderwerpen in dit debat wel goed verklaarbaar. Deze waren 'inkomen en prijzen', 'economie en financiën' en 'sociale zekerheid'. Dit had te maken met de goede economische omstandigheden, waarbij inkomens- en welvaartsstijging

⁴⁴ Bijlage 3.3.

voor veel groepen achterbleef. Zo was de hoogte van uitkeringen een groot discussiepunt in het debat.

Hiernaast zijn ‘ontwikkelingshulp’ en ‘Europese Unie’ relatief grote onderwerpen, terwijl deze in 1994 helemaal niet besproken werden. Ontwikkelingshulp werd veel besproken doordat de niet-kabinetpartijen van mening waren dat te weinig van de nieuwe welvaart werd besteed aan ontwikkelingshulp. De Europese Unie was relevant door de uitbreidingen van de macht van de Europese Unie die tussen 1994 en 1998 hadden plaatsgevonden. Ook was de aankomende invoering voor de euro een discussiepunt. Hier werden tijdens Paars I al voorbereidingen voor getroffen.

Wat betreft de conflictlijnen, valt er niet te spreken van een links-rechts-conflictlijn. Het CDA valt de VVD het meest aan, GroenLinks valt de PvdA het meest aan en de PvdA en D66 vallen GroenLinks het meest aan. Eigenlijk voldoet alleen de VVD volledig aan het links-rechts-kader door de PvdA het meest aan te vallen. Een andere uitwerking van de links-rechts-conflictlijn valt verder te zien bij het feit dat de PvdA en de VVD elkaar flink aanvallen, ook al hadden ze beiden plaats in het kabinet.

In de resultaten zie ik echter vooral één conflictlijn terug: de tegenstelling tussen paarse en niet-paarse partijen. Dit zien we terug bij het CDA, die de paarse partijen het stevigst aanvalt. Ook GroenLinks valt vooral de paarse partijen aan. D66 valt aan de andere kant alleen niet-paarse partijen aan en ook de PvdA richt zijn pijlen vooral hierop. De VVD vormt hier nogmaals eigenlijk de enige uitzondering op door wél zijn paarse coalitiepartner aan te vallen.

1998: Eendimensionaal of tweedimensionaal?

De conflictlijnen die in dit debat zichtbaar zijn, sluiten niet aan bij zowel het eendimensionale, als het tweedimensionale model. Beide modellen gaan immers uit van een economische conflictlijn. De voornaamste conflictlijn hier is die tussen paarse en niet-paarse partijen. Dit lag van tevoren niet voor de hand, aangezien in 1994 de links-rechts-lijn de belangrijkste was, ondanks het feit dat sommige partijen bij elkaar in het kabinet hadden gezeten. Van de conflictlijnen op ‘waarden en normen’ en ‘minderheden’ van 1994 zien we in dit debat vrijwel niets terug.

Hoe kwam deze verandering in de conflictlijnen ten opzichte van 1994? Ten eerste was Paars I een ontzettend populair kabinet.⁴⁵ De paarse partijen hadden er dus alle belang bij om zich als één blok op te stellen. Onderlinge verdeeldheid zou immers de kans om herkozen te worden verkleinen. De niet-paarse partijen hadden er vervolgens belang bij het afgelopen kabinet naar beneden te halen. Zo ontstond er een politieke en inhoudelijke tegenstelling die mijns inziens de

⁴⁵ Nu.nl, ‘Paars I is sterkste kabinet’ (versie 26 mei 2013), <https://www.nu.nl/politiek/3483787/paars-1-sterkste-kabinet-.html> (12 juni 2019).

andere conflictlijnen minimaliseerde.

Door deze focus op het afgelopen paarse kabinet, raakte de oude culturele conflictlijn over religieus-ethische onderwerpen op de achtergrond. De PvdA en de VVD stonden immers dicht bij elkaar op deze onderwerpen⁴⁶ en gezien de populariteit van Paars I had de bevolking klaarblijkelijk weinig moeite met hun standpunten op dit vlak. In het debat loonde het dus noch voor het CDA, noch voor de paarse partijen om al te veel over religieus-ethische onderwerpen te debatteren.

Ik denk dat de conflictlijn op ‘minderheden’ ook overschaduwde werd door de sociaaleconomische successen van Paars. Hiernaast werd de multiculturele samenleving in deze periode over het algemeen nog als verrijkend beschouwd. Er kwam aandacht voor culturele diversiteit en van een verharding van de toon was nog geen sprake.⁴⁷ Een voornaam verschil met de stemming vanaf ongeveer het jaar 2000, was dat sociaaleconomisch succesvolle migranten nog als geïntegreerd werden beschouwd. Pas later werd de opvatting breed gedragen dat het omarmen van de Nederlandse cultuur ook bij deze integratie hoorde.⁴⁸ Multiculturalistisch denken was in 1998 dan ook op haar hoogtepunt en er was weinig steun voor een strenger immigratiebeleid.⁴⁹

⁴⁶ Eelco Harteveld, ‘Hoe Paars was Paars?’ (versie 28 oktober 2015), <http://stukroodvlees.nl/hoepaars-was-paars/> (12 juni 2019).

⁴⁷ Fleur Sleegers, *In debat over Nederland: veranderingen in het discours over de multiculturele samenleving en nationale identiteit* (Amsterdam 2007), 20.

⁴⁸ Fleur Sleegers, *In debat over Nederland*, 21.

⁴⁹ W. van der Brug, M. Fennema, S. van Heerden en S.L. de Lange, ‘Hoe heeft het integratiedebat zich in Nederland ontwikkeld?’, *Migrantenstudies* 25 (2009) 3, 198-220, aldaar 218.

Hoofdstuk 3 | 2002

2002: Politieke en maatschappelijke context

In dit hoofdstuk analyseer ik het 2Vandaag debat van 21 maart 2002.⁵⁰ Dit debat werd geleid door André Zwartbol en Ferdinand Fransen. Er was helaas geen debat beschikbaar met Fortuyn erbij die werd geleid door Paul Witteman en Ferry Mingelen, zoals in 1994 en 1998. Wel was er een debat direct na de afloop van de gemeenteraadsverkiezingen met Witteman en Fortuyn. Toch heb ik

V.l.n.r. Paul Rosenmöller, Ad Melkert, Thom de Graaf, André Zwartbol, Ferdinand Fransen, Jan Peter Balkenende, Pim Fortuyn, Hans Dijkstal,

ervoor gekozen om het 2Vandaag debat te analyseren, omdat deze niet in het teken stond van de gemeenteraadsverkiezingen. Qua format was het soortgelijk aan de debatten van 1994 en 1998. Wel duurde het ongeveer een half uur korter en dit wordt natuurlijk gereflecteerd in de absolute getallen in de tabellen. Ditmaal deden er zes partijen mee: Jan Peter Balkenende van het CDA, Paul Rosenmöller van GroenLinks, Hans Dijkstal van de VVD, Thom de Graaf van D66, Ad Melkert van de PvdA en Pim Fortuyn van de LPF. Voor de verkiezingen was er wederom een coalitieregering geweest van de PvdA, de VVD en D66. Deze coalitie werd ook wel Kok II of Paars II genoemd.

Paars II kan als een voortzetting van Paars I gezien worden.⁵¹ Nederland was nog nooit zo welvarend geweest als tijdens deze kabinetsperiode.⁵² De zalmnorm werd gehandhaafd en er ontstond zelfs een begrotingsoverschot. De werkgelegenheid verbeterde en veel mensen kwamen uit de bijstand of de WW. Het aantal arbeidsongeschikten groeide desalniettemin tot een recordhoogte. Belangrijke mijlpalen waren verder de invoering van het homohuwelijk en de euthanasiewet.⁵³

In de loop der jaren raakte de populariteit van Paars II echter beschadigd. Dit had onder andere te maken met geluiden die opgingen in de samenleving over problemen met de

⁵⁰ 2Vandaag debat (21 maart 2002), <https://www.youtube.com/watch?v=aBSEo0kwGvc> (12 juni 2019), <https://www.youtube.com/watch?v=TdN1ZnLDUGE> (12 juni 2019).

⁵¹ Parlement.com, 'Kabinet-Kok II (1998-2002)', https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx4/kabinet_kok_ii_1998_2002 (12 juni 2019).

⁵² 'Regeren zonder vooruitzien', *NRC Handelsblad*, 20 april 2002, <https://www.nrc.nl/nieuws/2002/04/20/regeren-zonder-vooruitzien-7586405-a1033935> (12 juni 2019).

⁵³ Ferry Haan en Frits van Veen, 'Paars II werd wachtlijsten, files en rampen', *de Volkskrant*, 17 april 2002, <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/paars-ii-werd-wachtlijsten-files-en-rampen~bbec9af1/> (12 juni 2019).

multiculturele samenleving. Er werd gesproken over een gebrekkige integratie van minderheden en hieraan werd de toegenomen criminaliteit gekoppeld. Het taboe om deze problemen te bespreken verzwakte. Andere problemen waren de lange wachtlijsten in de gezondheidszorg, ondanks extra investeringen hierin, en een onderwijssysteem dat als te anoniem en massaal werd beschouwd.⁵⁴ Uiteindelijk zou de Sebrenca-controverse, die al stamde uit de tijd van Paars I, het einde van Paars II betekenen.⁵⁵ De schaduw van het niet kunnen voorkomen van ruim zeventuizend doden, hing te zwaar over het kabinet.⁵⁶

Het debat zelf ging voor een belangrijk deel over lastenverlichting en investeringen in onderwijs en zorg. De nationale economie en een gevreesd begrotingstekort kwamen veel aan bod. Het probleem van inflatie werd door Fortuyn hierbij sterk geagendeerd. Op de kwesite van de grote hoeveelheid arbeidsongeschikten was er een sterke tegenstelling tussen de PvdA en de LPF. Dit was ook het geval bij de problemen met de multiculturele samenleving. Er werd gesproken over de grote hoeveelheid werkloze allochtonen, problemen met inburgering en hoge misdaadcijfers van minderheden. Ten slotte werd er gesproken over drugsproblematiek. Op dit onderwerp was het CDA het minst liberaal en stonden ze alleen tegenover de andere partijen.

2002: Een analyse van het debat en diens conflictlijnen

De tabellen uit 2002⁵⁷ laten een opvallende trend zien bij de proclamaties⁵⁸. Zoals bij de debatten uit 1994 en 1998 proclameerden de niet-kabinetpartijen weinig en de kabinetpartijen het meest. In dit debat zien we echter dat de LPF van Fortuyn nummer twee is in het aantal proclamaties. Opvallend, want de LPF was pas opgericht.⁵⁹ Tevens is het opvallend dat de VVD in totaal veel meer proclameerde dan de andere partijen.

Het CDA, GroenLinks en de LPF stelden zich het meest aanvallend op.⁶⁰ Dit valt wederom in het patroon van de aanvallende houding van niet-kabinetpartijen. Net als in 1998 vallen het CDA en GroenLinks alle andere partijen aan. Hierbij valt het op dat met name GroenLinks zich bijzonder aanvallend opstelt. De kabinetpartijen worden hard aangevallen en het CDA wordt relatief ontzien. Het is opmerkelijk dat GroenLinks de LPF verreweg het hardst aanviel, ook al had de LPF geen plaats gehad in het kabinet. Ook D66 en PvdA nemen deel aan deze trend. D66 valt

⁵⁴ 'Regeren zonder vooruitzien', *NRC Handelsblad*, 20 april 2002, <https://www.nrc.nl/nieuws/2002/04/20/regeren-zonder-vooruitzien-7586405-a1033935> (12 juni 2019).

⁵⁵ Ferry Haan en Frits van Veen, 'Paars II werd wachtlijsten, files en rampen'.

⁵⁶ 'Regeren zonder vooruitzien'.

⁵⁷ Bijlage 4.1, 4.2 en 4.3.

⁵⁸ Bijlage 4.1

⁵⁹ Parlement.com, 'Lijst Pim Fortuyn (LPF)',

https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp1wzo/lijst_pim_fortuyn_lpf (12 juni 2019).

⁶⁰ Bijlage 4.2

hiernaast voorspelbaar de niet-kabinetpartijen aan en de PvdA richt zich wederom op zijn rechtse kabinetspartner de VVD.

De aanvallen op de LPF vinden plaats op vrijwel alle fronten, maar nog het meest op het onderwerp ‘minderheden’. De LPF zelf richt zich op alle partijen behalve het CDA. Hierbij worden de meest linkse partijen, de PvdA en GroenLinks, aangepakt op het onderwerp ‘minderheden’. Met name de PvdA is doelwit van een ongekend hoog aantal aanvallen op dit onderwerp. Hierbij is het vermeldenswaardig dat het CDA en de VVD de LPF niet één keer aanvallen op het onderwerp ‘minderheden’. Over een sterke tegenstelling op het onderwerp ‘minderheden’ aan de rechterkant van het politieke spectrum valt dus niet te spreken.

De verdedigingen⁶¹ reflecteren het patroon van de aanvallen. Ook hier is het opmerkelijk hoe veel verdedigingen te maken hebben met het onderwerp ‘minderheden’. Dit is zichtbaar in de statistieken:

Proclamaties

VV	M	W	SZ	O	C	IP	M H	W N	EF	W G	GZ	OH	EU	Tot.
			4	2	6	4	6		3	3	4			32

Aanvallen

VV	M	W	SZ	O	C	IP	M H	W N	EF	W G	GZ	OH	EU	Tot.
	3	5	12	7	14	12	24	4	14	3	10			108

Verdedigingen

VV	M	W	SZ	O	C	IP	M H	W N	EF	W G	GZ	OH	EU	Tot.
			3	1	2	1	8	1	2		1			19

Totaal

VV	M	W	SZ	O	C	IP	M H	W N	EF	W G	GZ	OH	EU	Tot.
	3	5	19	10	22	17	38	5	19	6	15			159

Percentueel

VV	M	W	SZ	O	C	IP	M H	W N	EF	W G	GZ	OH	EU	Tot.
	2	3	12	6	14	11	24	3	12	4	9			100

Percentages zijn afgerond

Bijna een vierde van het debat ging over het onderwerp ‘minderheden’. Dit is nog veel meer dan de 14 procent van 1994. Hierbij is het relevant dat het op een na prominentste onderwerp, ‘criminaliteit’, vaak in verband met dit onderwerp werd besproken. De problematiek met betrekking tot de multiculturele samenleving drukte dus een ongekend grote stempel op het debat. Dit is een goede afspiegeling van de eerder uiteengezette maatschappelijke context, waaruit bleek dat er grote onvrede was vanuit de bevolking jegens de multiculturele samenleving.

⁶¹ Bijlage 4.3.

Een ander niet onbelangrijk punt van spanning is die op het economisch vlak. De onderwerpen ‘economie en financiën’ en ‘inkomen en prijzen’ werden vaak besproken. Er was nog steeds veel discussie over hoeveel de bevolking nu daadwerkelijk profiteerde van de ongekende welvaart. Binnen het onderwerp ‘sociale zekerheid’ was een discussiepunt vooral het hoge aantal mensen dat arbeidsongeschikt was. De stemming die leefde in de maatschappij viel dus goed terug te zien in het debat.

Wat betreft de conflictlijnen is het in ieder geval duidelijk dat het onderwerp ‘minderheden’, in tegenstelling tot 1998, een belangrijke conflictlijn vormde. Uit de aanvallen⁶² lijkt het op het eerste gezicht alsof dit Fortuyn tegenover de rest was. Toch zie ik een patroon dat de LPF vooral de linkse partijen op dit punt aanviel en het CDA en de VVD grotendeels ontzag. Ook werd de LPF niet aangevallen op dit onderwerp door het CDA en de VVD. Het CDA viel hierbij wel de linkse partijen hierop aan. Kortom, de conflictlijn met betrekking tot het onderwerp ‘minderheden’ valt samen met de links-rechts-conflictlijn.

Het valt hier op dat het CDA zich in tegenstelling tot met name 1994 niet meer sterk profileert op het onderwerp ‘waarden en normen’. Ook is het een verandering ten opzichte van de eerdere debatten dat het CDA zich nu duidelijk bij de rechtse partijen op het onderwerp ‘minderheden’ voegt, terwijl ze eerder meer aan de kant van de linkse partijen stonden.

De links-rechts-conflictlijn was duidelijk aanwezig binnen dit debat. Er was net als in 1998 de sterke tegenstelling tussen kabinetspartijen en niet-kabinetspartijen. Relatief gezien zie ik echter een duidelijke tweedeling tussen links en rechts. Het CDA valt bijvoorbeeld de VVD aan, maar diens linkse kabinetspartner de PvdA sterker. GroenLinks valt alle partijen aan, maar de rechtse LPF nog het meest. D66 richt zijn pijlen ook stevig op de LPF en de PvdA valt uitsluitend de rechtse partijen aan. De LPF valt ook de linkse partijen het stevigst aan, met de PvdA als uitschieter.

2002: Eendimensionaal of tweedimensionaal?

De analyse van het debat van 2002 is bevestigend van het eendimensionale model. Er valt vrij duidelijk een links-rechts-conflictlijn te zien, ondanks de trend dat er in debatten van nature een tegenstelling is tussen kabinetspartijen en niet-kabinetspartijen.

Verder is er duidelijk een culturele conflictlijn op het onderwerp ‘minderheden’, maar niet op het onderwerp ‘waarden en normen’. De culturele conflictlijn is dus op de manier veranderd zoals het eendimensionale model voorspelde. Er is ten slotte een duidelijke samenhang tussen deze nieuwe culturele conflictlijn en de links-rechts-conflictlijn. Het politiek spectrum is hier dus vrij eendimensionaal. De LPF lijkt geïntegreerd in de links-rechts-conflictlijn, aan de rechterkant van

⁶² Bijlage 4.2

het spectrum, naast het CDA en de VVD. Verder lijkt het CDA naar rechts te zijn opgeschoven en zit op het onderwerp ‘minderheden’ nu op dezelfde lijn als de andere rechtse partijen.

Hoe komt het dat de conflictlijn op het onderwerp ‘minderheden’ niet aanwezig was in 1998 en in 2002 een vierde van het debat omvatte? Begin jaren 80, na de toetreding van Hans Janmaat in de Tweede Kamer, werd het onderwerp taboe. Kritiek op immigratie werd als extreemrechts gezien. Gedeeltes van de achterbannen van zowel linkse partijen als rechtse partijen hadden echter moeite met de soepele houding van hun partijen. Langzamerhand werd het taboe dan ook doorbroken door figuren als Frits Bolkestein en Pim Fortuyn. Het CDA had bijvoorbeeld aanvankelijk een multicultureel integratiemodel voor ogen, gestoeld op bijzonder islamitisch onderwijs. In 2002 had Balkenende echter afstand genomen van dit multiculturalisme.⁶³ Dit valt duidelijk terug te zien in het debat. Een kwalitatieve analyse van verkiezingsprogramma's door onder anderen Van der Brug heeft dan ook uitgewezen dat er in de periode rondom het debat een sterke scheidslijn ontstond tussen linkse en rechtse partijen in het immigratie- en integratiedebat.⁶⁴

Naast de redenen die ik heb uiteengezet in het vorige hoofdstuk, denk ik dat het ontbreken van de oude culturele conflictlijn in dit debat, met een nieuwe moraal in de politiek en maatschappij te maken had. Men vond dat de staat niet behoorde te beslissen over religieus-ethische vraagstukken, maar dat deze pasten binnen de autonomie en keuzevrijheid van de burger. Politici spraken zich bijvoorbeeld persoonlijk uit tegen abortus, maar vonden niet dat hun opvattingen moesten gelden voor de hele bevolking. Deze ontwikkeling heeft duidelijk verband met de verspreiding van het liberalisme, waar de paarse kabinetten een belangrijke rol in hadden gespeeld.⁶⁵

⁶³ W. van der Brug, M. Fennema, S. van Heerden en S.L. de Lange, ‘Hoe heeft het integratiedebat zich in Nederland ontwikkeld?’, *Migrantenstudies* 25 (2009) 3, 198-220, aldaar 199-200.

⁶⁴ W. van der Brug, M. Fennema, S. van Heerden en S.L. de Lange, ‘Hoe heeft het integratiedebat zich in Nederland ontwikkeld?’, 217.

⁶⁵ J.A.H. Heine, *Politieke debatten onttoverd!? Een studie naar de ruimte voor religieuze en levensethische argumentatie binnen politieke debatten over medisch-ethische vraagstukken vanaf de tijd van de verzuiling tot nu* (Utrecht 2009), 89-90.

Conclusie

Met deze scriptie heb ik willen bijdragen aan het historiografische debat over de invloed van Pim Fortuyn op de conflictlijnen waarlangs het Nederlandse politieke debat wordt gevoerd, door televisiedebatten te analyseren. Alvorens ik toekom aan de hoofdvraag, zal ik de antwoorden op de deelvragen van ieder hoofdstuk samenvatten.

Bevindingen 1994

Zowel de eerste positie als de tweede positie voorspellen dat ik in het debat van 1994 twee conflictlijnen had moeten zien: de klassieke economische conflictlijn en de oude culturele conflictlijn, die toen al in belang aan het afnemen was en zich ontwikkelde naar de nieuwe tegenstelling.

Mijn analyse bracht drie conflictlijnen tevoorschijn. De eerste was de tegenstelling tussen links en rechts, met GroenLinks, de PvdA en D66 aan de ene kant en de VVD en het CDA aan de andere kant. Tevens zag ik dat deze niet alleen op economische onderwerpen plaatsvond. Het was dus eigenlijk te eng was om te spreken van een louter economische conflictlijn.

Hiernaast zag ik door de sterke vertegenwoordiging van het onderwerp ‘minderheden’, ook de nieuwe culturele conflictlijn, met de VVD aan de ene kant en de overige partijen aan de andere kant. Deze was duidelijk aanwezig en drukte een grote stempel op het debat.

Ook was ‘waarden en normen’ een belangrijk onderwerp. Hier stond het CDA alleen tegenover de rest. De bevindingen van 1994 passen dus vrij goed binnen beide posities: er is een culturele conflictlijn die zich van ‘oud’ naar ‘nieuw’ ontwikkelt en er is een links-rechts-conflictlijn. Hierbij is er dan wel de kanttekening dat ik het te eng vind om de deze te zien als louter economisch. In de inleiding heb ik hierover wel reeds gesteld dat deze grotendeels samenvallen. Ook was het in 1994 opmerkelijk dat de nieuwe culturele conflictlijn al zo prominent was.

Bevindingen 1998

Voor 1998 voorspelen beide posities een soortgelijk scenario als voor 1994: een klassiek economische conflictlijn en een zich ontwikkelende culturele conflictlijn. De bevindingen aan de hand van mijn analyse waren dan ook opmerkelijk: van de nieuwe culturele conflictlijn op ‘minderheden’ en de oude conflictlijn op ‘waarden en normen’ viel vrijwel niets terug te zien. Ook waren een klassiek economische conflictlijn of een links-rechts-conflictlijn niet waarneembaar. De enige belangrijke conflictlijn binnen het debat leek de tegenstelling tussen paarse en niet-paarse partijen. De analyse van 1998 vindt dus bij beide posities geen aansluiting.

Bevindingen 2002

De analyse van 2002 paste goed binnen de eindfase van het eendimensionale model. Na de intrede van Fortuyn nam onderwerp ‘minderheden’ bijna een vierde van het debat in beslag. Fortuyn stelde zich op dit onderwerp sterk aanvallend op.

Hiernaast viel er, ondanks het gegeven dat er natuurlijke tegenstelling in de debatten is tussen kabinetspartijen en niet-kabinetspartijen, een duidelijk links-rechts-conflictlijn te zien. Hier stonden de PvdA, GroenLinks en D66 aan de linkerzijde en het CDA, de VVD en de LPF aan de rechterzijde.

Het CDA profileerde zich, anders dan bij de voorgaande debatten, niet op het onderwerp ‘waarden en normen’. Hiernaast leek het op het onderwerp ‘minderheden’, ook in tegenstelling tot de voorgaande debatten, aansluiting te vinden bij de LPF en de VVD. De oude culturele conflictlijn was in dit debat dus zo goed als verdwenen.

De conflictlijn op het onderwerp ‘minderheden’ (de nieuwe culturele conflictlijn) viel in het debat samen met de links-rechts-conflictlijn. Ik zag aan de hand van mijn analyse dus een sterke aansluiting bij de positie van eendimensionaliteit van Pellikaan, Bale, Van der Brug en Van Spanje. De enige belangrijke conflictlijn was de links-rechts-conflictlijn en de LPF was simpelweg in deze dimensionaliteit opgenomen.

Antwoord op de hoofdvraag

De hoofdvraag van deze scriptie luidt als volgt:

Wat voor veranderingen heeft Pim Fortuyn veroorzaakt in de conflictlijnen van het politieke debat in Nederland, blijktens televisiedebatten uit 1994, 1998 en 2002?

Beide posities voorspelden dat ik in 1994 en 1998 twee conflictlijnen had moeten waarnemen: een zich ontwikkelende culturele conflictlijn en een klassiek economische conflictlijn.

De bevindingen van 1994 vielen hier vrij goed mee samen. Ik zag een sterke aanwezigheid van de nieuwe culturele conflictlijn, wat grotendeels te danken was aan de Frits Bolkestein en diens partij de VVD. Ook zag ik dat de oude culturele conflictlijn in 1994 nog belangrijk was. Dit kwam met name door de posities die het CDA innam. Hiernaast was er een sterke aanwezigheid van een links-rechts-conflictlijn, die mijns inziens grotendeels samenhangt met de klassieke economische conflictlijn die de posities voorspelden.

In 1998 trof ik echter iets anders aan. De enige belangrijke tegenstelling leek hier die tussen de paarse en niet-paarse partijen. In 2002 zag ik vervolgens dat de oude culturele conflictlijn was verdwenen. Fortuyn had, door zich sterk te profileren op het onderwerp ‘minderheden’, de nieuwe

culturele conflictlijn van een groot belang gemaakt in het debat. De rechtse partijen stonden op dit onderwerp echter goeddeels aan zijn kant. Het debat was dus eendimensionaal geworden: de enige belangrijke tegenstelling was die tussen links en rechts.

Het antwoord op de hoofdvraag is dan ook dat, aan de hand van de televisiedebatten, de invloed van Fortuyn enerzijds het vergroten van het belang van de vraagstukken van de nieuwe culturele conflictlijn is geweest en anderzijds de consolidatie van het debat tot een tegenstelling tussen links en rechts. Mijn conclusies sluiten dus het best aan bij de positie van Huib Pellikaan, Tim Bale, Wouter van der Brug en Joost van Spanje. Hierbij viel het wel op dat de vraagstukken van de nieuwe culturele conflictlijn in 1994 ook al een zware stempel op het debat drukten. Dit was grotendeels te danken aan Frits Bolkestein. Ook was er blijkens het debat van 1998 niet een geleidelijke ontwikkeling naar de situatie van 2002. In 1998 was namelijk, als enige van de drie, de tegenstelling tussen paarse en niet-paarse het belangrijkste.

Een belangrijke factor in de ontwikkeling van de nieuwe culturele conflictlijn, was de persoonlijke invloed van Frits Bolkestein en Pim Fortuyn. Zij hielpen het taboe te doorbreken ten aanzien van het immigratie- en integratiedebat, dat stamde uit de jaren 80. Hiermee speelden ze in op sentimenten die al binnen politieke partijen en de samenleving leefden.

De oude culturele conflictlijn verdween enerzijds door een trend van secularisering die al langer gaande was. De standpunten van het CDA over religieus-ethische vraagstukken vonden hierdoor simpelweg minder weerslag bij de kiezer. Anderzijds kwamen de paarse kabinetten met liberale oplossingen voor deze vraagstukken. Ze stelden dat de autonome burger hier beter zelf over kon beslissen. Paars I was populair met deze standpunten en werd herkozen. In 2002 viel deze conflictlijn dan ook niet meer terug te zien. Het CDA profileerde zich niet meer op dit vlak en verplaatste zich tevens in integratiedebat van de linker- naar de rechterflank. Hiermee was het politieke spectrum in 2002 eendimensionaal geworden.

Fortuyn was dus zeker niet de enige factor in de verandering van de conflictlijnen in de debatten die ik heb waargenomen. De ontwikkelingen kwamen mede door trends als secularisering en liberalisering die al langer speelden in de samenleving. Wel staat het buiten kijf dat Fortuyn een sterke en taboedoorbrekende invloed had. In welke mate Fortuyn de veranderingen daadwerkelijk heeft veroorzaakt is wat mij betreft een goed onderwerp voor een vervolgonderzoek.

Reflectie

Het schrijven van deze scriptie was geen gemakkelijke opgave. Het politieke debat laat zich niet makkelijk in hokjes plaatsen. De conclusies van deze scriptie gaan dan ook meer over algemene trends dan over absolute zwart-wit-tegenstellingen. Ook geeft de analyse van de debatten geen definitief antwoord over de impact van Fortuyn, aangezien het een beperkte analyse van maar een medium betreft. Mijn conclusies hoeven dus de bevindingen van de eerder genoemd onderzoeken niet per se tegen te spreken. Het kan goed zijn dat politieke partijen zich tijdens debatten anders positioneren dan in bijvoorbeeld partijprogramma's. Hiernaast is causaliteit in deze scriptie een aanname. Ik analyseer immers de situaties voor en na Fortuyn, maar kan zijn dat Fortuyn niet de belangrijkste reden was voor deze veranderingen.

Om mijn onderzoek te kunnen uitvoeren, heb ik de functionele methodologie wat moeten wijzigen. Het categoriseren van uitspraken naar onderwerp was nieuw. Ook heb ik zelf bedacht hoe ik de tabellen en statistieken het best kon opstellen. Dit heeft goed uitgepakt. Het is een goede manier om debatten zo objectief mogelijk op onderwerpen samen te vatten. Mijn onderzoek aan de hand van de tabellen in deze scriptie is ook een van de vele denkbare onderzoeken. Iemand zou zich met dezelfde tabellen bijvoorbeeld ook alleen op het onderwerp milieu kunnen richten. Ik ben erg tevreden met deze bijdrage.

Literatuurlijst

Primaire bronnen

2Vandaag debat (21 maart 2002), <https://www.youtube.com/watch?v=aBSEo0kwGvc> (12 juni 2019), <https://www.youtube.com/watch?v=TdN1ZnLDUGE> (12 juni 2019).

Grote Nationale Lijsttrekkersdebat (2 mei 1994), <https://www.youtube.com/watch?v=iYi0Ez58WZ0> (12 juni 2019).

Grote Nationale Lijsttrekkersdebat (5 mei 1998), <https://www.youtube.com/watch?v=CjXyX9nnZOO> (12 juni 2019).

Secundaire bronnen

Algemeen Dagblad, *Fortuyn: de opkomst, de moord, de nasleep* (Amsterdam 2002).

Baarsma, Barbara, 'Kabinet Rutte laat marktwerking links liggen. Over de positie van het marktwerking in het regeerakkoord', *Tijdschrift voor Openbare Financiën* 42 (2010) 4, 246-256.

Benoit, William L. en Tamir Sheaffer, 'Functional theory and political discourse: Televised debates in Israel and the United States', *Journalism & Mass Communication Quarterly* 83 (2006) 2, 281-297.

Brug, W. van der, M. Fennema, S. van Heerden en S.L. de Lange, 'Hoe heeft het integratiedebat zich in Nederland ontwikkeld?', *Migrantenstudies* 25 (2009) 3, 198-220.

Chavannes, Marc, 'Wim Kok deed wat hij kon. En dat was veel', *de Correspondent*, 22 oktober 2018, <https://decorrespondent.nl/8813/wim-kok-deed-wat-hij-kon-en-dat-was-veel/1922079360586-9fb4b00d> (12 juni 2019).

Crespy, Amandine, 'Deliberative Democracy and the Legitimacy of the European Union: A Reappraisal of Conflict', *Political studies* 62 (2014), 81-98.

Empel, Frank van, 'Nederland in 1994: economie met twee gezichten', *NRC Handelsblad*, 6 december 1994, <https://www.nrc.nl/nieuws/1994/12/06/nederland-in-1994-economie-met-twee-gezichten-7248587-a512259> (12 juni 2019).

Fatah, Karwan, 'De Opkomst van Pim Fortuyn. Een analyse van de aanloop naar de onvrede', *Skript Historisch Tijdschrift* 28 (2014) 3, 5-18.

'Gaten in de marktwerking', *NRC Handelsblad*, 11 september 1997, <http://retro.nrc.nl/W2/Lab/Profiel/Kabinetkok/markt.html> (12 juni 2019).

Haan, Ferry en Frits van Veen, 'Paars II werd wachtlijsten, files en rampen', *de Volkskrant*, 17 april 2002, <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/paars-ii-werd-wachtlijsten-files-en-rampen~bbec9af1/> (12 juni 2019).

Harteveld, Eelco, 'Hoe Paars was Paars?' (versie 28 oktober 2015), <http://stukroodvlees.nl/hoepaars-was-paars/> (12 juni 2019).

Heine, J.A.H., *Politieke debatten onttoverd!?'Een studie naar de ruimte voor religieuze en levensethische argumentatie binnen politieke debatten over medisch-ethische vraagstukken vanaf de tijd van de verzuiling tot nu* (Utrecht 2009).

'Inhaalslag met hoge banengroei', *NRC Handelsblad*, 11 september 1997, <https://www.nrc.nl/nieuws/1997/09/11/inhaalslag-met-hoge-banengroei-7367362-a598142> (12 juni 2019).

Isotalus, Pekka, 'Analyzing Presidential Debates: Functional Theory and Finnish Political Communication Culture', *Nordicom Review* 32 (2011) 1, 31-43.

Lent, Niek van, 'Hoe werd Ruud Lubbers de langstzittende premier?', <https://npofocus.nl/artikel/7659/hoewerdruudlubbersdelangstzittende-premier> (12 juni 2019).

Mair, Peter, *Party System Change. Approaches and Interpretations* (Oxford 1997).

Nu.nl, 'Paars 1 is sterkste kabinet' (versie 26 mei 2013), <https://www.nu.nl/politiek/3483787/paars-1-sterkste-kabinet-.html> (12 juni 2019)

'Ontwikkelingshulp mag geen stiefkindje heten', *Trouw*, 21 juli 1998, <https://www.trouw.nl/home/ontwikkelingshulp-mag-geen-stiefkindje-heten~a1f6133b/> (12 juni 2019).

Otjes, Simon, 'The Fortuyn Effect revisited: How did the LPF affect the Dutch parliamentary party system?', *Acta Politica* 46 (2011) 4, 400-424.

Overkleef, Frans, 'De positie van aandeelhouders in beursvennootschappen : een analyse van recht, gebeurtenissen en ideeën', *Uitgave vanwege het Instituut voor Ondernemingsrecht* 103 (2017).

Parlement.com, 'Kabinet-Kok I (1994-1998)', https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvvu/kabinet_kok_i_1994_1998 (12 juni 2019).

Parlement.com, 'Kabinet-Kok II (1998-2002)', https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx4/kabinet_kok_ii_1998_2002 (12 juni 2019).

Parlement.com, 'Lijst Pim Fortuyn (LPF)', https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp1wzo/lijst_pim_fortuyn_lpf (12 juni 2019).

Parlement.com, 'Links en rechts', https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wsy/links_en_rechts (12 juni 2019).

Pellikaan, Huib, Sara L. De Lange en Tom van der Meer, 'Fortuyn's legacy: party system change in the Netherlands', *Comparative European Politics* 5 (2007) 3, 282-302.

Peters, Klaartje, *Een doodgewoon kabinet: acht jaar Paars 1994-2002* (Amsterdam 2015).

Pierson, Paul en Jacob S. Hacker, 'After the "master theory": Downs, Schattschneider, and the rebirth of policy-focused analysis', *Perspectives on Politics* 12 (2014) 3, 643-662.

‘Regeren zonder vooruitzien’, *NRC Handelsblad*, 20 april 2002,
<https://www.nrc.nl/nieuws/2002/04/20/regeren-zonder-vooruitzien-7586405-a1033935> (12 juni 2019).

Schmeets, Hans Marieke van Hoof, *Ontwikkelingen in ervaren nationale problemen, 2010-2014* (z.p. 2016).

Sleegers, Fleur, *In debat over Nederland: veranderingen in het discours over de multiculturele samenleving en nationale identiteit* (Amsterdam 2007).

Tillo, Gerard P.P. van, ‘Secularisatie in Nederland, 1966-1991 (1): christelijke kerken op een keerpunt’, *Mens en Maatschappij* 69 (1994) 2, 187-192.

Vries, Bas de, ‘Succesvol Paars was moe en van niemand meer’, *Trouw*, 17 april 2002,
<https://www.trouw.nl/home/succesvol-paars-was-moe-en-van-niemand-meer~ac9d5301/> (12 juni 2019).

Bijlagen

1. Legenda van gebruikte afkortingen

Nationale problemen⁶⁶:

DF Defensie; **VTB** Vrijtijdsbesteding; **VV** Verkeer en vervoer; **M** Milieu; **B** Bevolking; **W** Wonen; **SZ** Sociale zekerheid; **O** Onderwijs; **C** Criminaliteit; **IP** Inkomen en prijzen; **P** Politiek; **MH** Minderheden; **WN** Waarden en normen; **EF** Economie en financiën; **WG** Werkgelegenheid; **GZ** Gezondheidszorg.

Eigen toevoegingen:

OH Ontwikkelingshulp; **EU** Europese Unie.

2.1 Proclamaties debat 1994

CDA	GroenLinks	VVD	D66	PvdA
WN(5)	SZ(2)	MH(2)	C(1)	SZ(3)
MH(3)	VV(2)	C(1)	EF(1)	C(2)
SZ(3)	EF(1)	O(1)	M(1)	EF(2)
GZ(3)	M(1)	SZ(1)	VV(1)	GZ(2)
C(2)	WG(1)	WN(1)		VV(2)
EF(2)				M(1)
M(2)				MH(1)
O(2)				O(1)
VV(2)				WG(1)
WG(2)				WN(1)

⁶⁶ Hans Schmeets, Marieke van Hoof, *Ontwikkelingen in ervaren nationale problemen, 2010-2014* (z.p. 2016), 6.

2.2 Aanvallen debat 1994

	CDA	GroenLinks	VVD	D66	PvdA
CDA	x	C(3) GZ(2) EF(2) O(1)		WN(2) GZ(1)	O(1)
GroenLinks	C(4) SZ(2) GZ(1) MH(1) WN(1)	x	MH(5) O(1) SZ(1) WN(1)		SZ(1)
VVD	C(1) WN(1)	MH(1)	x	M(2) EF(1) WG(1)	SZ(3) IP(2) WG(2) VV(1)
D66	WN(4) M (3) C(2) EF (1) MH(1) O(1) VV (1) WG (1)		MH(2) EF(1) O(1) SZ(1)	x	M (5) VV (3) C(1) EF (1) SZ(1) WG (1) WN(1)
PvdA	WN(3) GZ(1) O(1)	VV(1)	MH(3) WN(2) SZ(2) EF(1) IP(1) O(1) WG(1)	VV(4) EF(2) C(1) WN(1)	x

2.3 Verdedigingen debat 1994

	CDA	GroenLinks	VVD	D66	PvdA
CDA	x	C(2) GZ(1) WN(1)	C(1)	WN(4) C(1)	C(1) O(1) WN(1)
GroenLinks	EF(1) GZ(1) O(1)	x	MH(2)		VV(1)
VVD		MH(2) O(1)	x	MH(1) O(1)	
D66			M(2)	x	M(1) VV(1) WN(1)
PvdA		VV(1)	EF(1) IP(2) SZ(1) VV(1) WG(1)	C(1) EF (3) M (2) VV (4) WN(1)	x

3.1 Proclamaties debat 1998

CDA	GroenLinks	VVD	D66	PvdA
IP(2) VV(2) EF(1)	IP(2) VV(2) EU(1) M(1)	IP(4) OH(2) VV(2) C(1) EF(1) EU(1) MH(1) WG(1)	IP(2) C(1) WN(1) VV(1)	IP(6) C(2) EF(2) GZ(2) O(2) SZ(2) VV(2) WN(2) EU(1) W(1)

3.2 Aanvallen debat 1998

	CDA	GroenLinks	VVD	D66	PvdA
CDA	x	EF(1) IP(1) SZ(1)	OH(4) MH(2) EF(1) IP(1) VV(1)	C(2) O(1) VV(1) WN(1)	IP(3) EU(2) EF(1) SZ(1) VV(1)
GroenLinks	C(2) WG(1)	x	C(1)	M(3) VV(3) IP(1) WG(1)	SZ(4) EF(3) IP(3) EU(2) C(1) GZ(1) M(1)
VVD	C(1) EF(1) IP(1) WG(1)		x		EF(3) EU(2) IP(2) M(1) SZ(1) WG(1)
D66	C(1) O(1) SZ(1) VV(1) WG(1) WN(1)	M(4) W(2) EF(1) EU(1) GZ(1) O(1) SZ(1) VV(1)		x	EF(1)
PvdA	WG(1)	EF(3) C(2) IP(1) WG(1)	IP(1) SZ(1)		x

3.3 Verdedigingen debat 1998

	CDA	GroenLinks	VVD	D66	PvdA
CDA	x	C(1)	EF(1) IP(1) WG(1)	C(1)	
GroenLinks		x			EF(2) SZ(2) C(1) O(1)
VVD	OH(3)	C(1)	x		EF(1)
D66		VV(3) M(1)		x	
PvdA	EU(2) IP(1)	SZ(5) EF(2) EU(1) IP(1) WG(1)	EF(4) EU(1) M(1) VV(1)		x

4.1 Proclamaties debat 2002

CDA	GroenLinks	VVD	D66	PvdA	LPF
C(1) IP(1)	GZ(1) MH(1)	EF(2) GZ(2) MH(2) O(2) C(2) IP(1) SZ(1) WG(1)	C(1) IP(1) MH(1) WG(1)	C(1) GZ(1) MH(1) SZ(1) WG(1)	SZ(2) C(1) EF(1) IP(1) MH(1)

4.2 Aanvallen debat 2002

	CDA	GroenLinks	VVD	D66	PvdA	LPF
CDA	x	C(2) GZ(1) MH(1)	IP(2) SZ(1) WG(1)	MH(1)	MH(2) C(1) IP(1) SZ(1) WG(1)	EF(1)
GroenLinks	C(2) MH(1) WG(1)	x	C(2) IP(2) EF(1) GZ(1) O(1) M(1)	C(2) IP(2) EF(1) GZ(1) O(1) M(1)	C(2) IP(2) EF(1) GZ(1) O(1) M(1)	MH(3) SZ(3) GZ(2) W(2) WN(2) EF(1)
VVD			x			SZ(1)
D66	C(2) MH(1)	EF(1) GZ(1) IP(1) O(1)		x		MH(3) EF(1) IP(1) SZ(1) W(1) WN(1)
PvdA	GZ(2) C(1)		EF(1) GZ(1) IP(1) O(1)		x	SZ(3) MH(2) EF(1) WN(1)
LPF		MH(2) O(1) W(1)	EF(3) MH(1)	EF(1) SZ(1)	MH(7) SZ(2) EF(1) O(1) W(1)	x

4.3 Verdedigingen debat 2002

	CDA	GroenLinks	VVD	D66	PvdA	LPF
CDA	x			C(2)		
GroenLinks	MH(1)	x				SZ(1)
VVD	EF(1)		x			EF(1) GZ(1) IP(1) MH(1) O(1)
D66	MH(1)			x		
PvdA	MH(1)				x	MH(4)
LPF		SZ(2) MH(1) WN(1)		MH(3)		x